

КРАВЧЕНКО М. Г.,

кандидат юридичних наук,
науковий співробітник НДС «Центр
дослідження проблем прав людини»
юридичного факультету
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 347.65/68 (477)

СУДОВИЙ СПОСІБ ЗАХИСТУ СПАДКОВИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню судового способу захисту порушених прав і законних інтересів суб'єктів спадкових правовідносин за законодавством України. Звертається увага на те, що спори, що виникають зі спадкових правовідносин, мають певну специфіку, яка має бути врахована як суддями, котрі розглядають відповідну категорію справ, так і сторонами процесу й іншими зацікавленими особами.

Ключові слова: *спадщина, спадкоємець, кредитор спадкодавця, судовий захист, спадкові правовідносини.*

Статья посвящена исследованию судебного способа защиты нарушенных прав и законных интересов субъектов наследственных правоотношений по законодательству Украины. Акцентируется внимание на то, что споры, возникающие из наследственных правоотношений, имеют определенную специфику, которая должна быть учтена как судьями, которые рассматривают данную категорию дел, так и сторонами процесса, а также другими заинтересованными лицами.

Ключевые слова: *наследство, наследник, кредитор наследодателя, судебная защита, наследственные правоотношения.*

The article investigates legal way to protect the violated rights and legitimate interests of inherited legal under the laws of Ukraine. The author draws attention to the fact that disputes arising from hereditary relationships with certain characteristics that should be taken into account as judges who are considering the classification of cases and process the parties and other interested persons.

Key words: *inheritance, heir, creditor of the testator, judicial protection, inheritance relationship.*

Вступ. Безсумнівно, однією із важливих гарантій захисту спадкових прав спадкоємців, кредиторів спадкодавця й відказоодержувачів та інших зацікавлених осіб є можливість їх захисту в суді. За загальним правилом, закріпленим у ч. 2 ст. 124 Конституції України, юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Отже, будь-які порушення прав і законних інтересів суб'єктів спадкових правовідносин можуть бути предметом розгляду в судах України. Разом із тим не варто забувати того, що ця категорія спорів має певну специфіку, яка має бути врахована як суддями, котрі розглядають відповідну категорію справ, так і сторонами процесу та іншими зацікавленими особами.

Варто відзначити те, що різні аспекти, пов'язані із судовим захистом прав і законних інтересів суб'єктів спадкових правовідносин, були предметом дослідження М.М. Агаркова, Б.С. Антімонова, С.М. Братуся, М.Ю. Барщевського, В.В. Васильченка, Г.Ф. Гітцига, М.В. Гордона, К.О. Граве, О.В. Дзери, В.К. Дронікова, Ю.О. Заїки, О.С. Іоффе, В.І. Корецького, Н.С. Кузнецової, П.С. Нікитюка, І.Б. Новицького, Л.К. Радзівської, З.В. Ромовської,

Є.О. Рябоконя, В.І. Серебровського, Ю.К. Толстого, С.Я. Фурси, Є.І. Фурси, Р.О. Халфіної, Б.Б. Черепакіна, Я.М. Шевченко, Л.В. Шевчук та ін.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити судовий спосіб захисту порушених прав і законних інтересів суб'єктів спадкових правовідносин за законодавством України.

Результати дослідження. Загалом спори, які виникають зі спадкових правовідносин, вирішуються в межах цивільного процесу. Слушно зазначає Є.І. Фурса: «Будь-яка цивільна справа, що виникає із спадкових правовідносин, стає предметом розгляду суду в основному через недосконалість законодавства або нотаріальної процедури вчинення нотаріальних дій» [1, с. 171].

При цьому варто відзначити те, що громадяни в більшості випадків звертаються до суду через неможливість реалізувати свої права саме в нотаріальному порядку. Ця категорія справ, як правило, зумовлюється кількома причинами. Перша з них пов'язана із порушенням права особи діями нотаріуса, який необгрунтовано відмовляє своєчасно видати свідоцтво про право на спадщину. У цьому разі особа може оскаржити його дії до суду. Суд же своїм рішенням після встановлення відповідних порушень останнього може зобов'язати його до вчинення відповідних нотаріальних дій.

Друга причина пов'язана із неможливістю реалізації спадкових прав через об'єктивні обставини, коли особа не може довести своє право на спадщину. Звернення особи до суду може бути зумовлене неможливістю підтвердження певного юридичного факту без рішення суду, тобто в тих випадках, коли в діях нотаріуса не має ознак правопорушення, тоді судді необхідно прийняти заяву до свого провадження й вирішити справу по суті [2, с. 231].

Загалом основу захисту спадкових прав становить гл. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) «Захист цивільних прав та інтересів». Підставою такого захисту є наявність порушення цивільних прав особи, тобто певного виду правопорушення суб'єктивного права спадкування чи інших спадкових прав. Підстави виникнення права на захист визначено в ч. 1 ст. 15 ЦК України, якою встановлено те, що кожна особа має право на захист свого цивільного права в разі його порушення, невизнання або оспорювання.

Правильно звертає увагу Л.П. Козловська: «Процесуальна діяльність осіб, які беруть участь у справі за позовом про спадщину та пов'язаними з ним позовами, щодо здійснення повноважень, визнаних процесуальним законодавством, а також діяльність суду зі здійснення правосуддя становлять процесуальний механізм захисту суб'єктивних спадкових прав» [3]. При цьому участь суду зумовлює наявність у процесуальному механізмі захисту спадкових прав публічно-правових елементів, які визначаються публічно-правовим характером норм цивільного процесуального права, що становлять елемент механізму правового регулювання здійснення цивільного судочинства.

Варто звернути увагу на те, що судовий захист спадкових прав не вичерпується захистом порушених, оспорюваних, невизнаних суб'єктивних прав у порядку позовного провадження. Якщо виникнення права на спадкування залежить від доведення існування певних фактів, особа може звернутися до суду із заявою про встановлення цих фактів, яка у разі відсутності спору розглядається за правилами окремого провадження. Отже, справи про спадкування розглядаються судами в порядку позовного та окремого провадження.

Якщо говорити детальніше про розгляд судами справ про спадкування в порядку окремого провадження, то мова йде, наприклад, про такі категорії справ, як установлення родинних відносин із спадкодавцем, проживання із ним однією сім'єю, постійного проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини.

Варто звернути увагу на те, що на практиці існують численні проблеми, пов'язані із розглядом справ у межах окремого провадження. Наприклад, у справах окремого провадження виявляється актуальна для юриспруденції проблема права та факту в праві [4, с. 209]. Із позиції практики, на думку спеціалістів, найбільша кількість помилок при розгляді справ про встановлення факту, що має юридичне значення, допускається судами через неврахування вимог ч. 6 ст. 235 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [3].

Так, рішенням Корабельного районного суду Миколаївської області від 07.02.2005 р. було задоволено заяву К. про встановлення місця відкриття спадщини. Скасовуючи це рішення й залишаючи без розгляду вказану заяву, Апеляційний суд Миколаївської області в ухвалі від 16.02.2011 р. послався на те, що в матеріалах справи є всі необхідні документи для визначення місця відкриття спадщини, а також що у спадковому будинку були зареєстровані та зберігали право на проживання інші особи, що свідчить про наявність спору про право [5].

Згідно з ч. 6 ст. 235 ЦПК України, у разі виникнення між заявником і заінтересованою особою спору про право в порядку окремого провадження суд залишає заяву без розгляду й роз'яснює заявнику та заінтересованим особам, що вони мають право висунути позов на загальних підставах. При цьому безспірність справ окремого провадження має відносний характер. Виходячи із засад диспозитивності, заінтересована особа може заперечувати проти доведеності факту, що підлягає встановленню.

Важливим моментом при вирішенні спадкових спорів, на який має зважати суд, також є те, що наявність спору про право має встановлюватись за ознакою можливого заперечення не факту, що має юридичне значення, а суб'єктивного права особи, щодо якого виникає спір.

Аналіз судової практики України свідчить про те, що суди відкривають провадження у справі за неналежно оформленими заявами, не завжди до розгляду справи залучаються всі заінтересовані особи, прав і законних інтересів яких стосувалось вирішення заяв, допускаються інші порушення. Так само не завжди береться до уваги те, що справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, розглядаються з обов'язковою участю заявника та заінтересованих осіб.

Цікавим також є те, що наявність спору про право не завжди констатується судами в разі, якщо вимоги спадкоємців стосуються встановлення змісту правовстановлюючих документів і водночас висувається вимога про визнання права власності на спадкове майно. Проте, якщо заява містить вимогу про визнання права, зокрема права власності, вирішення справи в порядку окремого провадження не допускається.

За загальним правилом, передбаченим ст. 392 ЦК України, позов про визнання права власності може бути висунутий, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати власником документа, що засвідчує його право власності. Тобто, ідеться про випадки, коли документи, що засвідчують право власності на нерухоме майно, існували, проте були втрачені власником і не можуть бути відновлені в передбаченому законом порядку.

Швидкі зміни чинного законодавства впливають на усталену практику розгляду судами спадкових справ. Так, раніше серед суб'єктів, які мали можливість звернутися до суду із заявою про визнання спадщини відумерлою, був не тільки орган місцевого самоврядування, а й прокурор у порядку, передбаченому в ст. 45 ЦПК України [6, с. 229]. На сьогодні, у зв'язку із прийняттям Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р., повноваження прокурора були суттєво обмежені й зводяться до представництва інтересів громадян і держави в суді, у тому числі в межах цивільного процесу [7].

Важливим джерелом при розгляді цього питання є Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7 [8]. У ній висловлена позиція Верховного Суду України із ключових питань, які стосуються розгляду спадкових справ. Так, цікавою є позиція Верховного Суду України щодо часу відкриття спадщини як важливого юридичного факту, який є необхідним для початку спадкових відносин. Так, згідно із правилами ст. 1220 ЦК України та ст. 249 ЦПК України, часом відкриття спадщини потрібно вважати день смерті особи, зазначений у свідоцтві про смерть, виданому відповідним державним органом реєстрації актів цивільного стану. При цьому часом відкриття спадщини посмертно реабілітованих осіб є день прийняття рішення районною комісією з питань поновлення прав реабілітованих про повернення майна реабілітованого або відшкодування його вартості спадкоємцям першої черги. Коло спадкоємців першої черги визначається на день винесення цього рішення. Крім того, важливим є те, що визнання особи безвісно відсутньою не відкриває спадщини.

У випадках вирішення спору щодо спадкування прав на майно, яке знаходиться за кордоном, або за участю іноземця, як справедливо вважає Верховний Суд України, необхідно

з'ясовувати, чи існує договір про правову допомогу з цією країною, чи в цьому договорі не передбачені інші правила щодо спадкування, ніж в українському законодавстві. У разі розбіжностей застосовуються норми міжнародного договору.

Цікавою є також позиція Верховного Суду України щодо входження до складу спадщини збитків, завданих спадкодавцем у результаті невиконання договору. Так, відповідно до п. 13 зазначеної Постанови Пленуму, у разі смерті особи, якій були заподіяні збитки в результаті невиконання договору, до складу спадщини входить право на відшкодування як реальних збитків, так і упущеної вигоди. До спадкоємців у такому випадку переходить і право вибору способу відшкодування.

Важливою є також позиція Верховного Суду України стосовно входження до складу спадщини майнових прав. Так, до складу спадщини входять майнові права інтелектуальної власності, чинні на час відкриття спадщини, зокрема право на отримання винагороди за використання твору, право на відтворення, опублікування й розповсюдження авторських творів, право на оформлення винаходу, корисної моделі тощо.

Цікавими, на нашу думку, є міркування Верховного Суду України стосовно тих випадків, коли особа пропустила встановлений законом строк прийняття спадщини. Так, особа, яка не прийняла спадщину в установленій законом строк, може звернутися до суду із позовною заявою про визначення додаткового строку для прийняття спадщини, відповідно до ч. 3 ст. 1272 ЦК України. При цьому суди відкривають провадження в такій справі в разі відсутності письмової згоди спадкоємців, які прийняли спадщину відповідно до ч. 2 ст. 1272 ЦК України, а також за відсутності інших спадкоємців, які могли б дати письмову згоду на подання заяви до нотаріальної контори про прийняття спадщини.

Відповідачами в такій справі є спадкоємці, які прийняли спадщину. За відсутності інших спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття відповідачами є територіальні громади в особі відповідних органів місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

Варто відзначити те, що суд при розгляді цих справ має перевірити наявність або відсутність спадкової справи стосовно спадкодавця в державній нотаріальній конторі за місцем відкриття спадщини, наявність у матеріалах справи обґрунтованої постанови про відмову нотаріуса в учиненні нотаріальної дії, зокрема відмови у видачі свідоцтва про право на спадщину. За наявності у спадковій справі заяви спадкоємця про відмову від права на спадщину його вимоги про визначення додаткового строку для прийняття спадщини задоволенню не підлягають.

При цьому, визначаючи спадкоємцеві додатковий строк для подання заяви про прийняття спадщини, суд не повинен вирішувати питання про визнання за ним права на спадщину. Спадкоємець після визначення йому додаткового строку для прийняття спадщини має право прийняти спадщину в порядку, установленому ст. 1269 ЦК України, звернувшись у нотаріальну контору, після чого вважається таким, що прийняв спадщину.

Останнє, на чому б хотілося зупинитися при аналізі цієї Постанови Пленуму, це питання про документальне підтвердження прав на спадщину, зокрема свідоцтва про право на спадщину. Так, Верховний Суд України звертає увагу на те, що отримання спадкоємцем, який прийняв спадщину, свідоцтва про право на спадщину відповідно до ст. 1296 ЦК України є правом, а не обов'язком спадкоємця. Відсутність у спадкоємця свідоцтва про право на спадщину не може бути підставою для відмови у відкритті провадження у справі. При цьому, якщо спадкоємець прийняв спадщину стосовно нерухомого майна, але зволікає із виконанням обов'язку, передбаченого ст. 1297 ЦК України, зокрема з метою ухилення від погашення боргів спадкодавця, кредитор має право звернутися до нього із вимогою про погашення заборгованості спадкодавця, розмір якої може бути визначений за правилами ст. 625 ЦК України.

Відповідно до ст. 1301 ЦК України, свідоцтво про право на спадщину може бути визнано недійсним не лише тоді, коли особа, якій воно видане, не мала права на спадкування, а й за інших підстав, установлених законом. Іншими підставами можуть бути визнання заповіту недійсним, визнання відмови від спадщини недійсною, визнання шлюбу недійсним, порушення у зв'язку з видачею свідоцтва про право на спадщину прав інших осіб тощо.

При аналізі категорій спадкових справ, які можуть стати предметом судового розгляду, особливий інтерес становить Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику застосування судами при розгляді справ окремих норм законодавства про власність та спадкування» від 27.09.2012 р. № 10-1387/0/4-12 [9]. У цьому Листі до певної міри була узагальнена судова практика розгляду спадкових справ судами й висловлена позиція Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ із питання застосування норм чинного законодавства України у сфері спадкових відносин. Зокрема, цікавою є позиція Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ стосовно питання недійсності правочину, зокрема заповіту. Так, у ч. 2 ст. 215 ЦК України передбачено, якщо недійсність правочину встановлена законом, то він є нікчемним і визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. Відповідно до ст. 1257 ЦК України, заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений із порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. При цьому за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідає його волі.

Цікавими є також міркування Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ стосовно питання про захист прав ще не народженої дитини. Так, згідно зі ст. 1261 ЦК України, до спадкоємців першої черги належать діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той із подружжя, який його пережив, і батьки спадкодавця. Отже, якщо нотаріус видає свідоцтво про право на спадщину за законом лише на дружину покійного, яка прийняла спадкове майно й надалі його продала, таким нотаріусом будуть порушені вимоги ст. 1261 ЦК України та права неповнолітньої дитини померлого, яка, відповідно до ч. 4 ст. 1268 ЦК України, вважається такою, що прийняла спадщину в установленій законом строк.

Висновки. Отже, у результаті проведеного дослідження ми дійшли таких висновків:

1. Однією із важливих гарантій захисту спадкових прав спадкоємцями, кредиторами спадкодавця та відказоодержувачів є можливість їх захисту в суді. За загальним правилом, закріпленим у ч. 2 ст. 124 Конституції України, юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Отже, будь-які порушення прав і законних інтересів спадкоємця, кредитора спадкодавця й відказоодержувачів можуть бути предметом судового розгляду.

2. Загалом основу захисту спадкових прав становить гл. 3 ЦК України «Захист цивільних прав та інтересів». Підставою такого захисту є наявність порушення цивільних прав особи, тобто певного виду правопорушення суб'єктивного права спадкування чи інших спадкових прав. Як правило, на практиці, мова йде про таке: 1) категорію справ, пов'язану із порушенням права особи діями нотаріуса, який необгрунтовано відмовляє своєчасно видати свідоцтво про право на спадщину; 2) категорію справ, пов'язану із неможливістю реалізації спадкових прав через об'єктивні обставини, коли особа не може довести своє право на спадщину.

3. Варто звернути увагу на те, що судовий захист спадкових прав не вичерпується захистом порушених, оспорюваних, невизнаних суб'єктивних прав учасників спадкових правовідносин у порядку позовного провадження. Якщо виникнення права на спадкування залежить від доведення існування певних фактів, особа може звернутися до суду із заявою про встановлення цих фактів, яка в разі відсутності спору розглядається за правилами окремого провадження. Отже, справи про спадкування розглядаються судами в порядку позовного та окремого провадження.

Список використаних джерел:

1. Фурса Є.І. Спадкові правовідносини в нотаріальній і судовій практиці : дис. ... канд. юрид. наук / Є.І. Фурса. – К., 2004. – С. 171.
2. Фурса С.Я. Окреме провадження у цивільному процесі України / С.Я. Фурса. – К. : Вид-во КДУ, 1999. – С. 231.

3. Козловська Л. Захист спадкових прав судом у окремому провадженні /Л. Козловська// Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 4. – С. 74–83. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/4-2015/kozlovska.pdf>.

4. Покровский И.А. Право и факт в римском праве. Часть I / И.А. Покровский. – К. : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. – С. 209.

5. Архів Корабельного районного суду Миколаївської області. Справа № 2-507/10.

6. Кухарев О.Є. Спадкове право України : [навч. посіб.] / О.Є. Кухарев. – К. : Алерта, 2013. – С. 229.

7. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 року // Голос України. – 2014. – № 206.

8. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. // ВВС. – 2008. – № 5. – С. 26–28.

9. Про практику застосування судами при розгляді справ окремих норм законодавства про власність та спадкування : Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 27.09.2012 р. № 10-1387/0/4-12.

